

**Consolidated Audited Utilization & Final Report of
The Minor Research Project**

F. No. 5-23-868 / 13 (WRO) Dated 20.03.2014

Entitled

**हिंगोली जिल्ह्यातील पिकांच्या आकृतिबंधाचा अभ्यास
(The Study of Cropping Pattern in Hingoli District)**

Submitted to

The Joint Secretary

University Grants Commission,
Western Regional Office,
Ganeshkhind, Pune-411007

BY

Principal Investigator

Dr. Vijay Bhopale

Assistant Professor & Head,
Department of Economics,
Swantrya Sainik Suryabhanji Pawar Art's College,
Purna (Jn.), Dist. Parbhani (MS)

October-2017

DECLARATION

I hereby declare that the Minor Research Project (MRP) entitle 'हिंगोली जिल्ह्यातील पिकांच्या आकृतिबंधाचा अभ्यास (The Study of Cropping Pattern in Hingoli District) Sanctioned by UGC is original work carried out by main the Dept. of Economics, SwantryaSainik Suryabhanji Pawar Art's College, Purna (Jn.) Dist.Parbhani

During May. 2014 to May 2016

Dr.Vijay Nagorao Bhopale

Project Completion Report

This is certified that the UGC Minor Research Project (MRP) had been Sanctioned to Dr. Vijay N. Bhopale F. No. 23-868/13 (WRO) Dated 20 March 2014, entitle 'हिंगोली जिल्ह्यातील पिकांच्या आकृतिबंधाचा अभ्यास (**The Study of Cropping Pattern in Hingoli District**) He hs completed the project noe. Hence the certification has been issued

Principal

'हिंगोली जिल्ह्यातील पिकांच्या आकृतिबंधाचा अभ्यास' (The Study of Cropping Pattern in Hingoli District)

प्रस्तावना:

वाढत्याही देशाच्या आर्थिक विकासात शेतीला अनन्यसाधारण महत्व असते. शेती हा त्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा आधारस्तंभ असतो. औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा आणि बाजारपेठ मिळविण्यासाठी शेतीचा विकास अपरिहार्य असतो. शेती आणि उद्योगधंदे यात परस्पर संबंध असतो. कारण शेतीमूळे उद्योगधंद्यांना मदत होते तर शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी उद्योगधंद्यांचे सहाय्य होते. याशिवाय शेतीत असणाऱ्या अतिरीक्त श्रमिकांना उद्योगधंद्यांत रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. अशाप्रकारे आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत शेती व उद्योगधंद्यांची भूमिका महत्वाची सुद्धे

शेती हेच बहुसंख्य भारतीयांच्या उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन आहे. मागील अर्धशतकात भारतात आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणावर भर देण्यात येत असला तरी शेती व्यवसायाचे अर्थव्यवस्थेतील स्थान अद्यापही महत्वाचे आहे. सन १९५०-५१ मध्ये एकूण कष्टकरी श्रमिकांच्या जवळपास ७० टक्के श्रमिकांना शेती आणि अनुषंगिक उपक्रमात रोजगार उपलब्ध नालेला होता. सन २०११ मध्ये हे प्रमाण ५६ टक्यांपर्यंत घटले आहे. शेती क्षेत्रात स्थूल मानाने २३.५ कोटी श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध आहे. भारतातील बहुसंख्य लोक आपल्या उपजीविकेसाठी आजही शेती व्यवसायावर अवलंबून असल्यामुळे शेती व्यवसायाचा विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या दृष्टिकोनातून शेतीला अनन्यसाधारण महत्व आहे. सन १९५०-५१ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्राचा वाटा ५७.५ टक्के होता. तो सन २०१५-१६ मध्ये १४ टक्के एवढा षावरून असे दिसून येते की, स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा कमी होऊन उद्योग व सेवा क्षेत्राचा वाटा तुलनात्मकदृष्ट्या वाढला आहे. असे असले तरी रोजगार, उत्पादन व क्रयशक्तीच्या दृष्टिकोनातून शेतीचे स्थान अद्यापही महत्वाचे आहे. शेतीचा मजबूत पाया हा जलद आर्थिक व सामाजिक विकासाची आवश्यक अट आहे.

अतिरीक्त लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशातील लोकांच्या अन्नधान्याची मागणी पूर्ण करण्याच्या दृष्टिने शेतीला अनन्यसाधारण महत्व आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग लक्षात घेता भारतासमोरील अन्नधान्याची समस्या सोडविण्यासाठी दर हेक्टरी उत्पादकतेत वाढ करणे आवश्यक आहे. आधुनिक कृषि तंत्र-ानात पीक रचनेस महत्व आहे. पीक रचना हा कृषि उत्पादकतेवर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक आहे. एका विशिष्ट काळात निरनिराळ्या पिकांखालील असणाऱ्या शेत जमिनीच्या क्षेत्राचे प्रमाण म्हणजे पीक रचना होय. लागवडीखालील एकूण क्षेत्रापैकी किती टक्के क्षेत्र विशिष्ट पिकाखाली आहे आणि त्या क्षेत्रात काळानुरूप काय बदल ऱाले आहेत हे पीक रचनेवरून समजते. त्यामुळे पीक रचनेतील बदल हा विविध पिकांखालील असलेल्या क्षेत्रातील बदल दर्शवतो. कोणत्याही देशाची पिक रचना तेथील परिस्थितीची सूचक असते. त्याचबरोबर पर्जन्यमान, जलसिंचन, किंमतीतील बदल, पीक पालट पद्धतीतील बदल इत्यादी घटकांतील विविधता पीक रचनेतील बदलास कारणीभूत ठरतात. देशाच्या विविध भागात कृषि हवामानाच्या विविधतेमुळे पीक रचनेत विविधता आढळून येते. महाराष्ट्र राज्य हे भौगोलिक क्षेत्रफळ, पिकाखालील एकूण क्षेत्र आणि लोकसंख्या या घटकांच्या बाबतीत देशात तिसऱ्या क्रमांकावर असून अन्नधान्ये उत्पादनात मात्र सातव्या क्रमांकावर आहे. राज्यात प्रामुख्याने

गहू, ज्वारी, बाजरी, तांदूळ, मूग, उडीद, हरभरा, इतर कडधान्ये, सूर्यफुल, भुईमूग, करडई, सोयाबीन, तेलबिया, ऊस, कापूस, केळी इत्यादी प्रमुख पिकांचे उत्पादन घेतले जाते.

हिंगोली जिल्हा - एक दृष्टिक्षेप :

परभणी जिल्ह्याचे १ मे १९९९ रोजी विभाजन होवून हिंगोली जिल्हा अस्तित्वात आला. निजामाच्या काळामध्ये हिंगोली येथे (सन १९०५) निजामाचे लष्करी तळ होते. हिंगोली ही मोठी बाजारपेठ म्हणून ओळखली जाते. हा जिल्हा १९.०५° उत्तर या अक्षांशावर आणि ७६.३०° पुर्व या रेखांशाच्या दरम्यान पसरलेला आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस बुलढाणा आणि वाशिम, पुणेस यवतमाळ आणि नांदेड, दक्षिणेस नांदेड आणि परभणी तर पूर्वेस परभणी आणि जालना जिल्ह्याच्या सीमा आहेत.

हिंगोली जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ४८२७ चौ. कि. मी. असून ते महाराष्ट्राच्या ३,०७,७१३ चौ. कि. मी. म्हणजेच एकूण क्षेत्रफळाच्या तुलनेत १.५७ टक्के एवढे आहे. सन २०११ या जनगणनेनुसार हिंगोली जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ११,७७,३४५ असून त्यापैकी ६,०६,२९४ (५१.५० टक्के) स्त्रिया जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी हिंगोली तालुक्यात २२.८९ टक्के, कळमनूरी तालुक्यात १९.६७ टक्के, वसमत तालुक्यात २४.७१ टक्के, सेनगांव तालुक्यात १७.३४ टक्के, औढा नागनाथ तालुक्या १५.३९ टक्के लोक राहतात. जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी ८४.८१ टक्के लोक खेड्यात राहतात तर १५.१९ टक्के लोक शहरात राहतात. जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागामध्ये ७६.८१ टक्के तर नागरी भागात ८५.६५ टक्के लोक साक्षर आहेत. जिल्ह्यातील पुरुष व स्त्रियांची साक्षरता अनुक्रमे ८६.९४ टक्के व ६८.९५ टक्के आहे. तालुकानिहाय साक्षरतेची टक्केवारी हिंगोली ८०.३२ टक्के, कळमनूरी ७८.५९ टक्के, वसमत ७७.६२ टक्के, सेनगांव ७७.७१ टक्के व औढा नागनाथ ७५.७९ टक्के या प्रमाणे

हिंगोली जिल्ह्याचे वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान ८२४.४० मि. मि. एवढा पाऊस पडतो. जिल्ह्यात नैऋत्य मौसमी वाऱ्याखेरीज ऑक्टोंबर व नोव्हेंबर महिन्यात मौसमोत्तर पाऊस पडतो. याचा फायदा रब्बी हंगामातील पिकांना होतो. जिल्ह्याचा बहुतांश भाग हा गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात येतो. जिल्ह्यातून पैनगंगा, पूर्णा आणि कयाधू ह्या तीन महत्वाच्या नद्या वाहतात. यातील पैनगंगा नदीवर जिल्ह्याच्या सीमेला लागून इसापूर धरणाची निर्मिती करण्यात आली आहे. तसेच कयाधू कळमनूरी तालुक्यात सापळी धरण आहे. आर्थिकदृष्ट्या महत्वाची असलेली पूर्णा नदी देखील जिल्ह्यातून वाहते. या नदीवर वायव्येस येलदरी धरण असून त्याच्या ६० कि. मी. अंतरावर पुर्वेला सिद्धेश्वर धरण बांधण्यात आलेले आहे. पूर्णा नदीवर बांधण्यात आलेला पूर्णा (येलदरी) प्रकल्प हा मराठवाड्यातील पहिला जलसिंचन व जलविद्युत प्रकल्प होय.

पैनगंगा खोऱ्यातील भागात दरख्वनच्या बेसाल्टपासून तयार -नालेली मृदा आढळून येते. त्यामुळे बराचसा भाग शेतीखाली आहे. पण अवतीभोवती असलेल्या डोंगररांगा आणि पठाराच्या माथ्यावरील जमीन निष्कृष्ट असल्याने त्या भागात कोरडवाहू शेती करून कापूस, तेलबिया इत्यादी नगदी पिके घेतली जातात तर गुरे चारणे व मेंढ्या पाळण्याचा जोड व्यवसाय देखील केला जातो. पूर्णा नदीचे खोरे सिंचनाच्या सोयीमुळे सुजलाम-नाले असून त्या परिसरात केळी, हळद, कापूस इत्यादी पिके घेतली जातात.]]

हिंगोली जिल्ह्यात शेतीलायक क्षेत्र ५,१०,०११ हेक्टर आहे. त्यापैकी फक्त ७५,१३७ हेक्टर क्षेत्र हे सिंचनाखाली आहे. जिल्ह्यात इतर तालुक्याच्या तुलनेत वसमत व कळमनूरी तालुक्यात सिंचन क्षेत्र चांगले आहे. सिंचन विभागाच्या बृहत योजनेनुसार सिंचनासाठी खूप मोठा वाव असून सिंचनाचे क्षेत्र १,०७,०३८ हेक्टर पर्यंत वाढविणे शक्य आहे. त्याची शेतीलायक क्षेत्राशी टक्केवारी २०.९९ एवढी आहे.

हिंगोली हा कृषी प्रधान जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. ऋतू व पिके अहवालानुसार जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र ४,६९,२४१ हेक्टर असून त्यापैकी सन २०१५-१६ मध्ये निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र ३,९०,७३९ हेक्टर एवढे असून ८८,४५८ हेक्टर एवढे क्षेत्र दुसोटा क्षेत्र आहे. जिल्ह्यातील उडीद, मूग, सोयाबीन, तांदूळ, कापूस इत्यादी महत्वाची खरीप पिके असून हरभरा, करडई ही महत्वाची रब्बी पिके आहेत. केळी व हळद ही महत्वाची व्यापारी पिके जिल्ह्यात पिकविली जातात. जिल्ह्यामध्ये कृषि आधारीत उद्योगांची उभारणी होणे आवश्यक आहे. केळी संवर्धन केंद्र, हळद प्रक्रिया केंद्र ही प्रामुख्याने म्हणता येतील. कृषि उत्पादने खूप असल्यामुळे त्यापासून उत्पन्न होणारा कचरा हा गावागावातून प्रचंड प्रमाणात उत्पन्न होतो त्यामुळे त्यापासून खत आणि इंधन निर्मिती प्रकल्प व महिला बचतगटाच्या माध्यमातून गावागावात राबविणे शक्य आहे.

अभ्यास विषयाची निवड :

देशामध्ये सन १९६५-६६ पासून विविध पिकाखालील क्षेत्र तसेच उत्पादन वाढीसाठी हरितक्रांतीच्या युगाला प्रारंभ माला. यासाठी संकरित बियाण्यांच्या जाती शोधून काढल्या. रासायनिक खते आणि पीक संरक्षण करण्यासाठी आधुनिक तंत्र-गानाची निर्मिती केली. जलसिंचनाखाली अधिक क्षेत्रफळ यावे यासाठी मोठी गुंतवणूक केली गेली. कृषिच्या विकासासाठी अनेक योजना नियोजनबद्धरित्या राबविल्या गेल्या. मराठवाड्यातील ८२ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आणि एकूण काम करणाऱ्यांपैकी ८२ टक्के लोक शेतीवर काम करतात. म्हणून ग्रामीण भागातल्या मागासलेपणाची लक्षणे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील कांही मर्मस्थळांचे विवेचन केले पाहिजे. अनेक कारणांनी ग्रामीण जीवनमान निव्वळ निर्वाहाच्या पातळीवर आहे. ग्रामीण कुटूंबांपैकी निम्म्याहून अधिक कुटूंबे दारिद्र्य रेषेखाली आहेत. शेतीवर मर्यादेपेक्षा लोकसंख्येचा भार अधिक आहे. त्यामुळे बेकारी व अधिक छूपी बेकारी या गंभीर समस्या ग्रामीण भागात आहेत. शेतीच्या उत्पादनाची दर हेक्टर किंवा दर माणसी पातळी महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरीहून खाली

आहे. तिच्यातही बेभरवशाच्या पर्जन्यमानामूळे अशाश्वततो आहे. जलसिंचनाचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. मराठवाड्यातले १९ तालूके मिळून ३९ टक्के क्षेत्र अवर्षणप्रवण आहे. त्या

क्षेत्रात दैन्य अधिक आहे. मराठवाड्यातून मोसमी स्थलांतर वाढते आहे. या समस्या व एकूण ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडेल असे अभ्यासही मराठवाड्यात फारसे – ालेले नाहीत. वरील लक्षणांपैकी प्रत्येकांसंबंधी सूक्ष्म स्तरावर अभ्यास करण्यासारखे आहे. त्याशिवाय विशिष्ट समस्यांचे खरे आकलन होणार नाही. मग त्या प्रश्नांची उत्तरे सापडून ती अंमलात आणणे तर दूरच राहिले. प्रत्ययनिष्ठ अशा वरील विवेचनाला थोडासा संशोधनाभ्यासाचा सहाय्यक पुरावा शोधावा हा या मागचा उद्देश आहे.

अभ्यास विषयाचे महत्व :

अभ्यासाचा हेतू मराठवाडा विभागामधील हिंगोली जिल्ह्यातील पिकांच्या क्षेत्रफळातील बदल अजमावणे हा आहे. यातून हिंगोली जिल्ह्यामधील प्रत्येक तालुक्यातील पिकावत विचारात घेणे व प्रत्येक तालूका सरासरीपेक्षा कुठे आहे हे लक्षात घेणे हा हेतू आहे. पीकाखालील क्षेत्रातील बदलावर नविन तंत्र-ानाची सुरुवात, संरचनात्मक सुविधांचा विकास, लघू, मध्यम आणि मोठ्या जलसिंचन प्रकल्पांचा प्रभाव, शेतकऱ्यांचा पिकांना † यातून पिकनिहाय ालेले क्षेत्राचे वाटप याचा अभ्यास करण्यासाठी सन 2005-06 ते 2015-१६ हा कालखंड विचारात घेतला आहे. या अभ्यासातून जे निष्कर्ष निघणार आहेत ते नियोजनकारांना, प्रशासकांना, शासनाला विचारात घेता येतील किंवा याबाबत नव्याने विचार करता येईल व यासाठी धोरणात्मक भूमिका आंमलात आणता येईल. पीक आकृतिबंधावर परिणाम करण्यास सदरील घटक असमर्थ वाटल्यास कोणते घटक कारणीभूत ठरतात याचा नव्याने शोध घेता येईल. यातून शेतकरी, नियोजनकार आणि शासन यांना पुन्हा विचार करून पीक आकृतिबंधाची पूर्णबांधणी नव्याने करण्यास हा अभ्यास मदत करील.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनाची पुढील प्रमाणे उद्दिष्टे आहेत.

1. हिंगोली जिल्ह्यातील पिकांच्या सहभागाचा (Crop Shifting) अभ्यास करणे.
2. हिंगोली जिल्ह्यातील तालूका निहाय पीक रचनेतील बदल पडताळून पाहणे.
3. हिंगोली जिल्ह्यातील तालूकानिहाय पिकाखालील क्षेत्राचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना :

हिंगोली जिल्ह्यात पीक रचनेत नगदी पिकांऐवजी अन्नधान्याचे प्रमाण अधिक आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अभ्यासासाठी हिंगोली जिल्ह्यातील संपूर्ण तालूक्यांचा (हिंगोली, औंढा, सेनगांव, कळमनूरी व वसमत) समावेश करण्यात आला आहे. या तालूक्यातील पिकांच्या आकृतिबंधात नालेल्या बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीय साधनसामूग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे.

अभ्यासाचा कालावधी :

अभ्यास विषयाचे उद्दिष्टानुरूप विवेचन करण्यासाठी सन २००५-०६ ते २०१५-१६ हा १० वर्षांचा कालावधी घेतला आहे.

पिकांची निवड :

सदरील अभ्यास पूर्णपणे द्वितीयक सामुग्रीवर अवलंबून असून माहितीच्या स्रोतांमध्ये उपलब्ध असलेल्या पिकांचीच निवड केली आहे. अभ्यासासाठी निवड केलेली प्रमुख पिके पुढीलप्रमाणे आहेत.

- अ) तृणधान्ये : तांदूळ, गहू, खरीप ज्वारी, रब्बी ज्वारी, एकूण तृणधान्ये.
- ब) कडधान्ये : तूर, मूग, उडीद, हरभरा, एकूण कडधान्ये.
- क) अन्नधान्ये : एकूण तृणधान्ये + एकूण कडधान्ये = एकूण अन्नधान्ये.
- ग) गळीत धान्ये : करडई, सुर्यफूल, सोयाबिन, भूईमूग, एकूण तेलबिया.
- ड) नगदी पिके : ऊस आणि कापूस.

वरील पिके ही या हिंगोली जिल्ह्यातील प्रमुख पिके असून या पिकांच्या क्षेत्राची उपरोक्त कालावधीनुसार संपादनूक आजमावयाची आहे.

सांख्यिकीय माहिती :

सदरील अभ्यास विषयाचे संपूर्ण विवेचन द्वितीयक सामुग्रीवर अवलंबून असून पुढील साधनांमधून माहिती जमा केली आहे.

महाराष्ट्र शासन : १) सि-न अँड क्रॉप रिपोर्ट.

२) महाराष्ट्राची कृषि सांख्यिकीविषयक जिल्हावार माहिती.

३) महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकीय गोषवारा.

४) हिंगोली जिल्हा सांख्यिकीय गोषवारा.

1) $\bar{A} = \frac{\sum mf}{n}$ येथे,

$\sum mf$ - एकूण अवलोकनाची बेरीज

n - एकूण अवलोकनाची संख्या

2) $\% \Delta = \frac{P_1 - P_0}{P_0} \times 100$ येथे,

P_1 - चालू वर्षातील रक्कम

P_0 - मुळ वर्षातील रक्कम

एकूण वर्षातील शेकडा बदलांची बेरीज

3) $\bar{A} = \frac{\sum (A \times B)}{\sum B}$ = $\frac{\text{एकूण वर्षातील शेकडा बदलांची बेरीज}}{\text{एकूण वर्षातील संख्या} - 1}$

4) प्रमाप विचरण : $S.D. = \sqrt{\frac{\sum dx^2}{N}}$ येथे,

$S.D.$ - प्रमाप विचरण

dx - माध्यापासूनचे विचरण $(x - \bar{x})$

\bar{x} - समांतर माध्य

N - एकूण अवलोकनाची संख्या

5) विचरण गुणक : $C.V. = \frac{\sigma}{\bar{x}} \times 100$ येथे,

$C.V.$ - विचरण गुणक

σ - प्रमाप विचरण

\bar{x} - समांतर माध्य

इत्यादी सांख्यिकीय साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. 1

युवा पिकाची जिल्हातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	तंत्रज्ञान (GR)	ना. (ना.)	तंत्रज्ञान (GR)	आगाव	तंत्रज्ञान (GR)	कौनुरी	तंत्रज्ञान (GR)	आगाव	तंत्रज्ञान (GR)	कुल	तंत्रज्ञान (GR)
2005-06	500	0.00	1675	0.00	800	0.00	800	0.00	800	0.00	4575	0.00
2006-07	800	60.00	1200	-28.36	700	-12.50	900	12.50	700	-12.50	4300	-6.01
2007-08	250	-68.75	913	-23.92	510	-27.14	2000	122.22	979	39.86	4652	8.19
2008-09	240	-4.00	882	-3.40	550	7.84	2000	0.00	972	-0.72	4644	-0.17
2009-10	240	0.00	797	-9.64	22	-96.00	2000	0.00	687	-29.32	3746	-19.34
2010-11	92	-61.67	797	0.00	25	13.64	2000	0.00	850	23.73	3764	0.48
2011-12	100	8.70	200	-74.91	0	0	100	-95.00	200	-76.47	600	-84.06
2012-13	9	-91.00	25	-87.50	0	0	0	0	0	0	34	-94.33
2013-14	9	0.00	0	0	0	0	0	0	0	0	9	-73.53
2014-15	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2015-16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
एकूण	2240	-157	6489	-228	2607	-114	9800	40	5188	-55	26324	-269
संयुक्त अभिवृद्धी CGR)	203.63	-17.41	590	-28.46	237	-19.03	891	5.67	472	-7.92	2393	-29.86
प्रमाप विचरण (S. D.)	251		578		328		934		427		2195	
विचरण गुणक (C. V.)	123		98		138		105		90		92	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

तक्ता क्र. 2

गहू या पिकाची जिल्हातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×0%×0 मयूँ (GR)	†000 (ना.)	†×0%×0 मयूँ (GR)	AC0 गाव	†×0%×0 मयूँ (GR)	क000 मुरी	†×0%×0 मयूँ (GR)	†000	†×0%×0 मयूँ (GR)	<क00	†×0%×0 मयूँ (GR)
2005-06	9200	0.00	8056	0.00	4800	0.00	17000	0.00	14000	0.00	53056	0.00
2006-07	9000	-2.17	5800	-28.00	6000	25.00	14500	-14.71	13000	-7.14	48300	-8.96
2007-08	6200	-31.11	0	0.00	0	-100.00	10500	-27.59	10800	-16.92	27500	-43.06
2008-09	4500	-27.42	0	0.00	3050	0.00	8400	-20.00	9500	-12.04	25450	-7.45
2009-10	4500	0.00	3000	0.00	6523	113.87	8400	0.00	6300	-33.68	28723	12.86
2010-11	5500	22.22	3000	0.00	6789	4.08	8400	0.00	11200	77.78	34889	21.47
2011-12	5818	5.78	4700	56.67	3300	-51.39	10600	26.19	10400	-7.14	34818	-0.20
2012-13	3787	-34.91	6190	31.70	3200	-3.03	2205	-79.20	10400	0.00	25782	-25.95
2013-14	3810	0.61	6280	1.45	6500	103.13	1002	-54.56	7532	-27.58	25124	-2.55
2014-15	4050	6.30	2610	-58.44	5933	-8.72	4429	342.02	4800	-36.27	21822	-13.14
2015-16	1813	-55.23	1700	-34.87	2965	-50.03	365	-91.76	1380	-71.25	8223	-62.32
एकूण	58178	-116	41336	-31	49060	33	85801	80	99312	-134	333687	-129
संयुक्त अभिवृद्धी मयूँ (CGR)	5288.91	-10.54	3758	-3.50	4460	3.29	7800	7.31	9028	-12.20	30335	-11.76
प्रमाप विचरण (S. D.)	2225		2660		2134		5384		3720		12343	
विचरण गुणक (C. V.)	42		71		48		69		41		41	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००७-०८ ते २०१५-१६.

तक्ता क्र. 3

२०००-२००१ या पिकाची जिल्हातील तालुकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	तुळशी (GR)	ना. (ना.)	तुळशी (GR)	गाव	तुळशी (GR)	मुली	तुळशी (GR)	ता. (ना.)	तुळशी (GR)	सु. (ना.)	तुळशी (GR)
2005-06	7600	0.00	10270	0.00	4500	0.00	21500	0.00	12600	0.00	56470	0.00
2006-07	10500	38.16	5200	-49.37	5000	11.11	15500	-27.91	16000	26.98	52200	-7.56
2007-08	10200	-2.86	6055	16.44	1800	-64.00	12500	-19.35	9046	-43.46	39601	-24.14
2008-09	12200	19.61	3314	-45.27	1600	-11.11	11200	-10.40	8905	-1.56	37219	-6.01
2009-10	1200	-90.16	3551	7.15	1330	-16.88	11200	0.00	6745	-24.26	24026	-35.45
2010-11	6800	466.67	3551	0.00	1380	3.76	11200	0.00	6500	-3.63	29431	22.50
2011-12	5500	-19.12	9000	153.45	6900	400.00	13000	16.07	10000	53.85	44400	50.86
2012-13	3658	-33.49	3200	-64.44	6371	-7.67	4114	-68.35	3170	-68.30	20513	-53.80
2013-14	2460	-32.75	3300	3.13	7230	13.48	2727	-33.71	3396	7.13	19113	-6.82
2014-15	2500	1.63	3260	-1.21	1194	-83.49	2149	-21.20	3400	0.12	12503	-34.58
2015-16	2287	-8.52	3120	-4.29	1173	-1.76	1807	-15.91	1196	-64.82	9583	-23.35
एकूण	64905	339	53821	16	38478	243	106897	-181	80958	-118	345059	-118
संयुक्त अभिवृद्धी व्यंज (CGR)	5900.45	30.83	4893	1.42	3498.00	22.13	9718	-16.43	7360	-10.72	31369	-10.64
विक्रम विचरण (S. D.)	3831		2540		2518		6305		4499		15786	
विचरण गुणक (C. V.)	65		52		72		65		61		50	

१. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ व २०१५-१६.

तक्ता क्र. 4

पोर-३०० या पिकाची जिल्हातील तालुकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	तंत्रोपयोगी पट्टी (GR)	तंत्रोपयोगी (ना.)	तंत्रोपयोगी पट्टी (GR)	आवगाव	तंत्रोपयोगी पट्टी (GR)	वाढीसाठी	तंत्रोपयोगी पट्टी (GR)	संपादनूक	तंत्रोपयोगी पट्टी (GR)	रकबा	तंत्रोपयोगी पट्टी (GR)
2005-06	300	0	1600	0	600	0	200	0	17600	0	20300	0
2006-07	200	-33.33	1500	-6.25	200	-66.67	100	-50.00	17400	-1.14	19400	-4.43
2007-08	70	-65.00	200	-86.67	0	-100.00	0	-100.00	1200	-93.10	1470	-92.42
2008-09	300	328.57	2500	1150.00	300	0.00	400	0.00	17800	1383.33	21300	1348.98
2009-10	400	33.33	4200	68.00	500	66.67	500	25.00	19800	11.24	25400	19.25
2010-11	300	-25.00	3300	-21.43	450	-10.00	550	10.00	19900	0.51	24500	-3.54
2011-12	1664	454.67	2000	-39.39	400	-11.11	600	9.09	17000	-14.57	21664	-11.58
2012-13	1450	-12.86	2000	0.00	700	75.00	4114	585.67	3170	-81.35	11434	-47.22
2013-14	1278	-11.86	1620	-19.00	530	-24.29	1905	-53.69	12880	306.31	18213	59.29
2014-15	1278	0.00	2470	52.47	2336	340.75	1308	-31.34	3850	-70.11	11242	-38.27
2015-16	900	-29.58	5200	110.53	1525	-34.72	2829	116.28	4190	8.83	14644	30.26
एकूण	8140	639	26590	1208	7541	236	12506	511	134790	1450	189567	1260
संयुक्त अभिवृद्धी पट्टी(CGR)	740	58.09	2417.27	109.84	685.55	23.56	1136.91	51.10	12253.64	131.81	17233	114.57
प्रमाण विचरण (S. D.)	583		1383		670		1310		7513		7039	
विचरण गुणक (C. V.)	79		57		98		115		61		41	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ ते २०१५-१६.

तक्ता क्र. 5

एकूण तृणधान्य या पिकाची जिल्ह्यातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×३०६-०१ पंजुं (GR)	†००१ (ना.)	†×३०६-०१ पंजुं (GR)	१०६ गाव	†×३०६-०१ पंजुं (GR)	का००० नु०ी	†×३०६-०१ पंजुं (GR)	३१०००	†×३०६-०१ पंजुं (GR)	२०००	†×३०६-०१ पंजुं (GR)
2005-06	13200	0	21941	0	11150	0	39800	0	45800	0	131891	0
2006-07	20600	56.06	14000	-36.19	12100	8.52	31600	-20.60	47700	4.15	126000	-4.47
2007-08	16873	-18.09	23776	69.83	2410	-80.08	25170	-20.35	22025	-53.83	90254	-28.37
2008-09	17127	1.51	15302	-35.64	2270	-5.81	21847	-13.20	21207	-3.71	77753	-13.85
2009-10	17127	0.00	7858	-48.65	7905	248.24	21967	0.55	23932	12.85	78789	1.33
2010-11	13292	-22.39	7858	0.00	8228	4.09	21967	0.00	25100	4.88	76445	-2.98
2011-12	13202	-0.68	16200	106.16	10800	31.26	24500	11.53	37900	51.00	102602	34.22
2012-13	9003	-31.81	11555	-28.67	15543	43.92	9179	-62.53	22170	-41.50	67450	-34.26
2013-14	7753	-13.88	11260	-2.55	14525	-6.55	5843	-36.34	18426	-16.89	57807	-14.30
2014-15	8118	4.71	8340	-25.93	11488	-20.91	9138	56.39	12095	-34.36	49179	-14.93
2015-16	5173	-36.28	10120	21.34	6215	-45.90	7778	-14.88	8471	-29.96	37757	-23.23
एकूण	1414.68	-61	148210	20	102634	177	218789	-99	284826	-107	895927	-101
संयुक्त अभिवृद्धी पंजुं(CGR)	12861	-6.09	13474	1.97	9330	17.68	19890	-9.94	25893	-10.74	81448	-10.08
प्रमाप विचरण (S. D.)	4852		5460		4405		10814		12732		29674	
विचरण गुणक (C. V.)	38		41		47		54		49		36	

१. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ व २०१५-१६.

तक्ता क्र. 6

विद्युत पिकाची जिल्हातील तालुकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×30%† षुुु (GR)	†000 (ना.)	†×30%† षुुु (GR)	†000 गाव	†×30%† षुुु (GR)	†000 नुरी	†×30%† षुुु (GR)	†000	†×30%† षुुु (GR)	†000	†×30%† षुुु (GR)
2005-06	4600	0	5800	0	4500	0	4200	0	6900	0	26000	0
2006-07	5200	13.04	3174	-45.28	4000	-11.11	5000	19.05	4500	-34.78	21874	-15.87
2007-08	5200	0.00	25125	691.59	0	0.00	5900	18.00	3984	-11.47	40209	83.82
2008-09	5000	-3.85	2521	-89.97	0	0.00	5200	-11.86	3369	-15.44	16090	-59.98
2009-10	5000	0.00	2596	2.98	7211	0.00	5200	0.00	3462	2.76	23469	45.86
2010-11	5100	2.00	2596	0.00	7249	0.53	5200	0.00	3500	1.10	23645	0.75
2011-12	7822	53.37	8400	223.57	4000	-44.82	4300	-17.31	6800	94.29	31322	32.47
2012-13	6668	-14.75	3400	-59.52	5105	27.63	3371	-21.60	7210	6.03	25754	-17.78
2013-14	6955	4.30	5502	61.82	6925	35.65	3509	4.09	4500	-37.59	27391	6.36
2014-15	7300	4.96	5650	2.69	8042	16.13	3071	-12.48	3600	-20.00	27663	0.99
2015-16	6250	-14.38	6600	16.81	10213	27.00	3654	18.98	3761	4.47	30478	10.18
एकूण	650.95	45	71364	805	57245	51	48605	-3	51586	-11	293895	87
संयुक्त अभिवृद्धी षुुु(CGR)	5918	4.47	6488	80.47	5204	6.37	4419	-0.31	4690	-1.06	26718	8.68
प्रमाप विचरण (S. D.)	1114		6478		3192		936		1516		6136	
विचरण गुणक (C. V.)	19		100		61		21		32		23	

†000- 1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-06, 2006-07 2014-15, 2015-16.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००७-08 2015-16.

तुलना क्र. 7

मूग या पिकाची जिल्हातील तालूकानिहाय संपादनू

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×३०%००० मंजु (GR)	†००० (ना.)	†×३०%००० मंजु (GR)	आेगाव	†×३०%००० मंजु (GR)	चणुुुी	†×३०%००० मंजु (GR)	३००००	†×३०%००० मंजु (GR)	००००	†×३०%००० मंजु (GR)
2005-06	3000	0	3790	0	4300	0	5600	0	1900	0	18590	0
2006-07	4400	46.67	2700	-28.76	5100	18.60	5200	-7.14	3500	84.21	20900	12.43
2007-08	4300	-2.27	4749	75.89	5000	-1.96	6100	17.31	2984	-14.74	23133	10.68
2008-09	4000	-6.98	1970	-58.52	4000	-20.00	5200	-14.75	3329	11.56	18499	-20.03
2009-10	4600	15.00	1734	-11.98	4520	13.00	5200	0.00	2725	-18.14	18779	1.51
2010-11	4100	-10.87	1734	0.00	3790	-16.15	5200	0.00	3200	17.43	18024	-4.02
2011-12	3881	-5.34	4600	165.28	3100	-18.21	4300	-17.31	2500	-21.88	18381	1.98
2012-13	2845	-26.69	4760	3.48	4253	37.19	1907	-55.65	2660	6.40	16425	-10.64
2013-14	2233	-21.51	4100	-13.87	2641	-37.90	1909	0.10	2913	9.51	13796	-16.01
2014-15	2250	0.76	916	-77.66	1519	-42.48	1504	-21.22	1300	-55.37	7489	-45.72
2015-16	5173	129.91	916	0.00	1519	0.00	7761	416.02	8471	551.62	23840	218.33
एकूण	40782	119	31969	54	39742	-68	49881	317	35482	571	197856	149
संयुक्त अभिवृद्धी मंजु (CGR)	3707	11.87	2906	5.39	3613	-6.79	4535	31.74	3226	57.06	17987	14.85
प्रमाप विचरण (S. D.)	979		1533		1265		1970		1853		4482	
विचरण गुणक (C. V.)	26		53		35		43		57		25	

१. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ ते २०१५-१६.

तक्ता क्र. 8

पिंपरी पिकाची जिल्हातील तालुकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	संपादन (GR)	उत्पादन (ना.)	संपादन (GR)	उत्पादन (ना.)	संपादन (GR)	उत्पादन (ना.)	संपादन (GR)	उत्पादन (ना.)	संपादन (GR)	उत्पादन (ना.)	संपादन (GR)	उत्पादन (ना.)
2005-06	6500	0	1750	0	1200	0	4300	0	1000	0	14750	0	
2006-07	9700	49.23	2400	37.14	900	-25.00	4000	-6.98	1500	50.00	18500	25.42	
2007-08	10500	8.25	3763	56.79	15700	1644.44	5000	25.00	2155	43.67	37118	100.64	
2008-09	10200	-2.86	1781	-52.67	15000	-4.46	5200	4.00	2294	6.45	34475	-7.12	
2009-10	10200	0.00	1453	-18.42	5222	-65.19	5200	0.00	2320	1.13	24395	-29.24	
2010-11	4400	-56.86	14530	900.00	3810	-27.04	5200	0.00	3200	37.93	31140	27.65	
2011-12	8200	86.36	2600	-82.11	1100	-71.13	3300	-36.54	900	-71.88	16100	-48.30	
2012-13	2507	-69.43	2420	-6.92	2978	170.73	1571	-52.39	1640	82.22	11116	-30.96	
2013-14	2393	-4.55	2200	-9.09	2575	-13.53	1552	-1.21	1578	-3.78	10298	-7.36	
2014-15	3410	42.50	620	-71.82	1251	-51.42	1268	-18.30	1500	-4.94	8049	-21.84	
2015-16	1545	-54.69	2814	353.87	1780	42.29	1328	4.73	2814	87.60	10281	27.73	
एकूण	69555	-2	36331	1107	51516	1600	37919	-82	20901	228	216222	37	
संयुक्त अभिवृद्धी सूचकांक (CGR)	6323	-0.20	3303	110.68	4683	159.97	3447	-8.17	1900	22.84	19657	3.66	
प्रमाण विचरण (S. D.)	3571		3810		5438		1704		723		10488		
विचरण गुणक (C. V.)	56		115		116		49		38		53		

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ व २०१५-१६.

तक्ता क्र. 9

हिंदोली जिल्ह्यातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

सं०	हिंदोली	†×0%0 षुं (GR)	†00 (न.)	†×0%0 षुं (GR)	00गाव	†×0%0 षुं (GR)	व00ुरी	†×0%0 षुं (GR)	2000	†×0%0 षुं (GR)	क00	†×0%0 षुं (GR)
2005-06	4800	0	2100	0	5500	0	11700	0	9800	0	33900	0
2006-07	6500	35.42	1500	-28.57	4500	-18.18	9800	-16.24	9000	-8.16	31300	-7.67
2007-08	6500	0.00	1050	-30.00	0	0.00	8700	-11.22	9020	0.22	25270	-19.27
2008-09	5000	-23.08	1200	14.29	0	0.00	6200	-28.74	8000	-11.31	20400	-19.27
2009-10	5000	0.00	1220	1.67	1820	0.00	6200	0.00	7000	-12.50	21240	4.12
2010-11	6500	30.00	1220	0.00	1495	-17.86	6200	0.00	1020	-85.43	16435	-22.62
2011-12	6939	6.75	1900	55.74	5300	254.52	14600	135.48	11500	1027.45	40239	144.84
2012-13	14500	108.96	7700	305.26	5800	9.43	17013	16.53	9360	-18.61	54373	35.13
2013-14	12697	-12.43	8420	9.35	9650	66.38	18172	6.81	10190	8.87	59129	8.75
2014-15	12700	0.02	4110	-51.19	17287	79.14	6123	-66.31	11020	8.15	51240	-13.34
2015-16	8185	-35.55	8500	106.81	17541	1.47	18277	198.50	5256	-52.30	57759	12.72
एकूण	89321	110	38920	383	68893	375	122985	235	91166	856	411285	123
संयुक्त अभिवृद्धी षुं(CGR)	8120	11.01	3538	38.34	6263	46.86	11180	23.48	8288	85.64	37390	12.34
प्रमाप विचरण (S. D.)	3498		3121		6212		5033		2994		16002	
विचरण गुणक (C. V.)	43		88		99		45		36		43	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंदोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंदोली २००६-०८ ते २०१५-१६.

तक्ता क्र. 10

एकूण कडधान्य या पिकाची जिल्ह्यातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	संयुक्त अभिवृद्धी मार्ग (GR)	संयुक्त (ना.)	संयुक्त (GR)	आवगाव	संयुक्त मार्ग (GR)	कडधान्य	संयुक्त (GR)	एकूण	संयुक्त (GR)	एकूण	संयुक्त (GR)
2005-06	19800	0	11002	0	15200	0	26700	0	17200	0	89902	0
2006-07	25400	28.28	12600	14.52	15200	0.00	23400	-12.36	21200	23.26	97800	8.79
2007-08	26690	5.08	12127	-3.75	20775	36.68	25870	10.56	18152	-14.38	103614	5.94
2008-09	24985	-6.39	7492	-38.22	19130	-7.92	21972	-15.07	17000	-6.35	90579	-12.58
2009-10	24985	0.00	7095	-5.30	18877	-1.32	22122	0.68	15554	-8.51	88633	-2.15
2010-11	20390	-18.39	7095	0.00	16453	-12.84	22122	0.00	10930	-29.73	76990	-13.14
2011-12	26862	31.74	17700	149.47	13700	-16.73	26500	19.79	48400	342.82	133162	72.96
2012-13	26520	-1.27	18380	3.84	18136	32.38	24294	-8.32	20879	-56.86	108209	-18.74
2013-14	24298	-8.38	20322	10.57	22383	23.42	25258	3.97	22194	6.30	114455	5.77
2014-15	25660	5.61	11346	-44.17	28237	26.15	12882	-49.00	17432	-21.46	95557	-16.51
2015-16	21153	-17.56	18830	65.96	31101	10.14	31020	140.80	20302	16.46	122406	28.10
एकूण	266743	19	143989	153	219192	90	262140	91	229243	252	1121307	58
संयुक्त अभिवृद्धी मार्ग (CGR)	24249	1.87	13090	15.29	19927	9.00	23831	9.10	20840	25.16	101937	5.84
संयुक्त विचरण (S. D.)	2581		4963		5488		4503		9668		16504	
विचरण गुणक (C. V.)	11		38		28		19		46		16	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ ते २०१५-१६.

तक्ता क्र. 11

एकूण अन्नधान्य या पिकाची जिल्ह्यातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×0%×0 षणुु (GR)	†000 (ना.)	†×0%×0 षणुु (GR)	आगाव	†×0%×0 षणुु (GR)	वडुुुुी	†×0%×0 षणुु (GR)	अडुुुुुु	†×0%×0 षणुु (GR)	वडुुुुुु	†×0%×0 षणुु (GR)
2005-06	37600	0	32943	0	26350	0	66500	0	62700	0	226093	0
2006-07	4600	-87.77	26600	-19.25	27300	3.61	54500	-18.05	68900	9.89	181900	-19.55
2007-08	23185	404.02	35903	34.97	23185	-15.07	51040	-6.35	40177	-41.69	173490	-4.62
2008-09	42112	81.63	22794	-36.51	21400	-7.70	43819	-14.15	38207	-4.90	168332	-2.97
2009-10	42112	0.00	14953	-34.40	26782	25.15	44089	0.62	39496	3.37	167432	-0.53
2010-11	33682	-20.02	14953	0.00	24681	-7.84	44089	0.00	36030	-8.78	153435	-8.36
2011-12	40264	19.54	33900	126.71	58400	136.62	51000	15.68	59800	65.97	243364	58.61
2012-13	35523	-11.77	29935	-11.70	33676	-42.34	33473	-34.37	43049	-28.01	175656	-27.82
2013-14	32051	-9.77	31582	5.50	36908	9.60	31101	-7.09	40620	-5.64	172262	-1.93
2014-15	33778	5.39	19686	-37.67	39725	7.63	22020	-29.20	29527	-27.31	144736	-15.98
2015-16	26326	-22.06	28950	47.06	37316	-6.06	38798	76.19	28773	-2.55	160163	10.66
एकूण	351233	359	292199	75	355723	104	480429	-17	487279	-40	1966863	-13
संयुक्त अभिवृद्धी षणुु(CGR)	31930	35.92	26564	7.47	32338	10.36	43675	-1.67	44298	-3.96	178806	-1.25
प्रमाप विचरण (S. D.)	10877		7451		10656		12253		13431		29808	
विचरण गुणक (C. V.)	34		28		33		28		30		17	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ ते २०१५-१६.

तक्ता क्र. 12

करडई या पिकाची जिल्ह्यातील तालुकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

सं०	हिंगोली	†×³0%००० म्पुु (GR)	†0०० (ना.)	†×³0%००० म्पुु (GR)	AC० गाव	†×³0%००० म्पुु (GR)	क००० नुरी	†×³0%००० म्पुु (GR)	३००००	†×³0%००० म्पुु (GR)	एकूण	†×³0%००० म्पुु (GR)
2005-06	2500	0	7755	0	7000	0	5200	0	5200	0	27655	0
2006-07	2800	12.00	6500	-16.18	7500	7.14	3200	-38.46	6000	15.38	26000	-5.98
2007-08	2700	-3.57	2600	-60.00	0	0.00	500	-84.38	0	0.00	5800	-77.69
2008-09	2400	-11.11	2500	-3.85	0	0.00	620	24.00	0	0.00	5520	-4.83
2009-10	2400	0.00	2450	-2.00	3890	0.00	620	0.00	0	0.00	9360	69.57
2010-11	1400	-41.67	2450	0.00	3890	0.00	620	0.00	0	0.00	8360	-10.68
2011-12	2000	42.86	7500	206.12	3800	-2.31	5200	738.71	3750	0.00	22250	166.15
2012-13	1500	-25.00	2500	-66.67	8100	113.16	4865	-6.44	0	0.00	16965	-23.75
2013-14	1412	-5.87	2690	7.60	4467	-44.85	4810	-1.13	0	0.00	13379	-21.14
2014-15	1500	6.23	252	-90.63	559	-87.49	193	-95.99	0	0.00	2504	-81.28
2015-16	319	-78.73	300	19.05	312	-44.19	637	230.05	0	0.00	1568	-37.38
एकूण	20931	-105	37497	-7	39518	-59	26465	766	14950	15	139361	-27
संयुक्त अभिवृद्धी दर (CGR)	1903	-10.49	3409	-0.66	3593	-7.32	2406	76.64	1359	15.38	12670	-2.20
†000 ३0%००० (S. D.)	750		2636		3065		2220		2383		9314	
विचरण गुणक (C. V.)	39		77		85		92		175		74	

१. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २०१४-१५, २०१५-१६.

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००७-०८, २०१५-१६.

तक्ता क्र. 13

हिंगोली या पिकाची जिल्ह्यातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	संयुक्त अभिवृद्धी दर (GR)	प्रमाण (ना.)	संयुक्त अभिवृद्धी दर (GR)	एकूण गाव	संयुक्त अभिवृद्धी दर (GR)	कडोदुरी	संयुक्त अभिवृद्धी दर (GR)	एकूण	संयुक्त अभिवृद्धी दर (GR)	एकूण	संयुक्त अभिवृद्धी दर (GR)
2005-06	2000	0	2000	0	3700	0	1300	0	1200	0	10200	0
2006-07	700	-65.00	1300	-35.00	900	-75.68	900	-30.77	1000	-16.67	4800	-52.94
2007-08	400	-42.86	220	-83.08	520	-42.22	250	-72.22	440	-56.00	1830	-61.88
2008-09	270	-32.50	180	-18.18	425	-18.27	180	-28.00	475	7.95	1530	-16.39
2009-10	270	0.00	190	5.56	0	0.00	210	16.67	210	-55.79	880	-42.48
2010-11	200	-25.93	190	0.00	0	0.00	210	0.00	300	42.86	900	2.27
2011-12	200	0.00	300	57.89	500	0.00	1000	376.19	300	0.00	2300	155.56
2012-13	94	-53.00	0	0	84	-83.20	0	0	0	0.00	178	-92.26
2013-14	65	-30.85	0	0	0	0.00	0	0	0	0.00	65	-63.48
2014-15	66	1.54	0	0	5	0.00	0	0	275	0.00	346	432.31
2015-16	15	-77.27	0	0	10	100.00	10	0	0	0.00	35	-90
एकूण	4280	-326	4380	-73	6144	-119	4060	262	4200	-78	23064	171
संयुक्त अभिवृद्धी दर (CGR)	389	-32.59	398	-12.13	559	-17.05	369	43.64	382	-11.09	2097	16.57
प्रमाण विचरण (S. D.)	568		647		1085		467		394		3024	
विचरण गुणक (C. V.)	146		163		194		127		103		144	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ ते २०१५-१६.

तक्ता क्र. 14

सोयाबीन या पिकाची जिल्हातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×30%‡ षुुु (GR)	†0‡ (ना.)	†×30%‡ षुुु (GR)	AC‡गाव	†×30%‡ षुुु (GR)	क00नुरी	†×30%‡ षुुु (GR)	‡000	†×30%‡ षुुु (GR)	क‡0	†×30%‡ षुुु (GR)
2005-06	41200	0	17100	0	22550	0	19500	0	39600	0	139950	0
2006-07	28800	-30.10	23500	37.43	26000	15.30	27700	42.05	25100	-36.62	131100	-6.32
2007-08	29500	2.43	23448	-0.22	19000	-26.92	19000	-31.41	20089	-19.96	111037	-15.30
2008-09	28450	-3.56	25972	10.76	0	0.00	20400	7.37	21517	7.11	96339	-13.24
2009-10	28450	0.00	26129	0.60	48692	0.00	20400	0.00	28359	31.80	152030	57.81
2010-11	37400	31.46	26129	0.00	56390	15.81	20400	0.00	26200	-7.61	166519	9.53
2011-12	42000	12.30	20200	-22.69	26900	-52.30	26300	28.92	27000	3.05	142400	-14.48
2012-13	45228	7.69	23800	17.82	50452	87.55	26802	1.91	24850	-7.96	171132	20.18
2013-14	45886	1.45	23022	-3.27	51943	2.96	29175	8.85	26110	5.07	176136	2.92
2014-15	22154	-51.72	18967	-17.61	21823	-57.99	24104	-17.38	20800	-20.34	107848	-38.77
2015-16	57327	158.77	62641	230.26	34867	59.77	29980	24.38	28238	35.76	213053	97.55
एकूण	406395	129	290908	253	358617	44	263761	65	287863	-10	1607544	100
संयुक्त अभिवृद्धी षुुु(CGR)	36945	12.87	26446	25.31	32602	5.52	23978	6.47	26169	-0.97	146140	9.99
00प विचरण (S. D.)	10453		12366		17504		4165		5296		34509	
विचरण गुणक (C. V.)	28		47		54		17		20		24	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-06, 2006-07, 2014-15, 2015-16.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००७-08, 2015-16.

तक्ता क्र. 15

भुईमूंग या पिकाची जिल्हातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×०१-०८ म्युं (GR)	†००० (ना.)	†×०१-०८ म्युं (GR)	आगाव	†×०१-०८ म्युं (GR)	वडुमुरी	†×०१-०८ म्युं (GR)	२००००	†×०१-०८ म्युं (GR)	२००००	†×०१-०८ म्युं (GR)
2005-06	300	0	300	0	700	0	600	0	6000	0	7900	0
2006-07	0	-100.00	0	-100.00	0	-100.00	0	-100.00	0	-100.00	0	-100.00
2007-08	700	0.00	750	0.00	75	0.00	300	0.00	3500	0.00	5325	0.00
2008-09	400	-42.86	350	-53.33	70	-6.67	200	-33.33	2900	-17.14	3920	-26.38
2009-10	400	0.00	200	-42.86	250	257.14	200	0.00	1000	-65.52	2050	-47.70
2010-11	450	12.50	200	0.00	370	48.00	200	0.00	4000	300.00	5220	154.63
2011-12	250	-44.44	590	195.00	170	-54.05	730	265.00	2150	-46.25	3890	-25.48
2012-13	110	-56.00	110	-81.36	2443	1337.06	930	27.40	0	0.00	3593	-7.63
2013-14	70	-36.36	120	9.09	0	-100.00	710	-23.66	0	0.00	900	-74.95
2014-15	80	14.29	871	625.83	810	0.00	40	-94.37	450	0.00	2251	150.11
2015-16	188	135.00	310	-64.41	110	-86.42	55	37.50	0	0.00	663	-71
एकूण	2948	-118	3801	488	4998	1295	3965	79	20000	71	35712	-48
संयुक्त अभिवृद्धी म्युं (CGR)	268	-13.10	346	54.22	454	143.90	360	8.73	1818	10.16	3247	-16.45
प्रमाण विचरण (S. D.)	208		278		714		324		2052		2366	
विचरण गुणक (C. V.)	78		80		157		90		113		73	

१. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ व २०१५-१६.

तक्ता क्र. 16

एकूण तेलबिया या पिकाची जिल्हातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×३००-८ व्णुं (GR)	†०० (ना.)	†×३००-८ व्णुं (GR)	०० गाव	†×३००-८ व्णुं (GR)	००००	†×३००-८ व्णुं (GR)	००००	†×३००-८ व्णुं (GR)	००००	†×३००-८ व्णुं (GR)
2005-06	46900	0	27755	0	34025	0	27250	0	47200	0	183130	0
2006-07	32800	-30.06	32000	15.29	35000	2.87	32300	18.53	31750	-32.73	163850	-10.53
2007-08	33500	2.13	27922	-12.74	19555	-44.13	20070	-37.86	24032	-24.31	125079	0.00
2008-09	31620	-5.61	29367	5.18	495	-97.47	21360	6.43	24894	3.59	107736	-13.87
2009-10	31620	0.00	28997	-1.26	52841	10574.95	21460	0.47	29772	19.60	164690	52.86
2010-11	39450	24.76	28997	0.00	60762	14.99	21460	0.00	30500	2.45	181169	10.01
2011-12	44450	12.67	28800	-0.68	31300	-48.49	32900	53.31	31750	4.10	169200	-6.61
2012-13	47012	5.76	26510	-7.95	61079	95.14	33134	0.71	24850	-21.73	192585	13.82
2013-14	47493	1.02	25932	-2.18	59141	-3.17	34801	5.03	26110	5.07	193477	0.46
2014-15	23865	-49.75	20173	-22.21	23330	-60.55	24337	-30.07	21525	-17.56	113230	-41.48
2015-16	57909	142.65	35477	75.86	63083	170.39	31094	27.76	28238	31.19	215801	91
एकूण	436619	104	311930	49	440611	10605	300166	44	320621	-30	1809947	95
संयुक्त अभिवृद्धी व्णुं(CGR)	39693	10.36	28357	4.93	40056	1060	27288	4.43	29147	-3.04	164541	9.53
प्रमाप विचरण (S. D.)	9938		3779		20814		5706		6874		35089	
विचरण गुणक (C. V.)	25		13		52		21		24		21	

१. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००६-०८ व २०१५-१६.

तक्ता क्र. 17

ऊस या पिकाची जिल्ह्यातील तालूकानिहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×000=0 पुं॥ (GR)	औढा (ना.)	†×000=0 पुं॥ (GR)	आगाव	†×000=0 पुं॥ (GR)	वडुडुसी	†×000=0 पुं॥ (GR)	३१०००	†×000=0 पुं॥ (GR)	कवडु	†×000=0 पुं॥ (GR)
2005-06	150	0	180	0	125	0	300	0	500	0	1255	0
2006-07	0	0	500	177.78	300	140.00	3000	900.00	9500	1800.00	13300	959.76
2007-08	0	0	250	-50.00	0	0.00	0	0.00	5578	-41.28	5828	-56.18
2008-09	0	0	240	-4.00	0	0.00	0	0.00	5450	-2.29	5690	-2.37
2009-10	0	0	230	-4.17	0	0.00	1000	0.00	4600	-15.60	5830	2.46
2010-11	0	0	230	0.00	8	0.00	1000	0.00	6300	36.96	7538	29.30
2011-12	0	0	0	-100.00	0.2	-97.50	1075	7.50	7500	19.05	8575.2	13.76
2012-13	40	0	650	0.00	20	9900.00	759	-29.40	7640	1.87	9109	6.22
2013-14	42	5.00	1250	92.31	42	110.00	1119	47.43	8038	5.21	10491	15.17
2014-15	43	2.38	350	-72.00	27	-35.71	1138	1.70	3445	-57.14	5003	-52.31
2015-16	8	-81.40	0	-100.00	0	0.00	1277	12.21	4022	16.75	5307	6
एकूण	283	-74	3880	-60	522	10017	10668	939	62573	1764	77926	922
संयुक्त †×000=0 पुं॥ (CGR)	26	-24.67	353	-6.68	47	1669	970	117.43	5688	176.35	7084	107.15
प्रमाप विचरण (S. D.)	45		353		92		816		2520		3215	
विचरण गुणक (C. V.)	176		100		193		84		44		45	

आधुनिक 1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा हिंगोली २००७-०८ व २०१५-१६.

तक्ता क्र. 18.

कापूस या पिकाची जिल्हातील तालुकाभ्रहाय संपादनूक

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

वर्ष	हिंगोली	†×30%प॥ प॥ (GR)	औढा (ना.)	†×30%प॥ प॥ (GR)	आगाव	†×30%प॥ प॥ (GR)	कडुमुरी	†×30%प॥ प॥ (GR)	अ०००	†×30%प॥ प॥ (GR)	क०००	†×30%प॥ प॥ (GR)
2005-06	8100	0	16700	0	5300	0	9700	0	14500	0	54300	0
2006-07	9200	13.58	17000	1.80	8200	54.72	10500	8.25	17000	17.24	61900	14.00
2007-08	14000	52.17	16284	-4.21	14000	70.73	16850	60.48	29059	70.94	90193	45.71
2008-09	13600	-2.86	22887	40.55	18000	28.57	18040	7.06	29394	1.15	101921	13.00
2009-10	13600	0.00	23277	1.70	9832	-45.38	18050	0.06	23409	-20.36	88168	-13.49
2010-11	14000	2.94	23277	0.00	10100	2.73	18050	0.00	22206	-5.14	87633	-0.61
2011-12	15300	9.29	18000	-22.67	13350	32.18	18925	4.85	19200	-13.54	84775	-3.26
2012-13	23498	53.58	21338	18.54	23578	76.61	28746	51.89	25150	30.99	122310	44.28
2013-14	24510	4.31	21329	-0.04	19788	-16.07	29106	1.25	24464	-2.73	119197	-2.55
2014-15	11290	-53.94	16900	-20.77	10417	-47.36	24222	-16.78	23575	-3.63	86404	-27.51
2015-16	7571	-32.94	13700	-18.93	10729	3.00	18913	-21.92	21010	-10.88	71923	-17
एकूण	154669	46	210692	-4	143294	160	211102	95	248967	64	968724	53
संयुक्त अभिवृद्धी प॥(CGR)	14061	4.61	19154	-0.40	13027	16	19191	9.51	22633	6.40	88066	5.28
प्रमाप विचरण (S. D.)	5560		3354		5447		6246		4590		21065	
विचरण गुणक (C. V.)	40		18		42		33		20		24	

1. कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६.

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचनी २००६-०८, २००८-१०, २०१०-१२, २०१२-१४, २०१४-१६.

तक्ता क्र. 19

हिंगोली जिल्ह्यातील संपूर्ण पिकाची तालूकानिहाय सरासरी संपादनूक (2005-06 ते 2015-16)

(क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

पिक	हिंगोली	संयुक्त	औंडा (ना.)	संयुक्त	आव	संयुक्त	संयुक्त	संयुक्त	संयुक्त	संयुक्त	एकुण	संयुक्त
		†×000=0 म्णुु		†×000=0 म्णुु		†×000=0 म्णुु	†×000=0 म्णुु	†×000=0 म्णुु	†×000=0 म्णुु	†×000=0 म्णुु		†×000=0 म्णुु
गहू	204	-17.41	590	-28.46	237	-19.03	891	5.67	472	-7.92	2393	-29.86
खरीप ज्वारी	5289	-10.54	3758	-3.50	4460	3.29	7800	8.04	9028	-12.20	30335	-11.76
एकूण तृणधान्य	5900	30.83	4893	1.42	3498	22.13	9718	-16.43	7360	-10.72	31369	-10.64
एकूण कडधान्य	740	58.09	2417	109.84	685	23.56	1136	51.10	12253	131.81	17231	166.54
एकूण अन्नधान्य	12861	-6.09	13474	1.97	9330	17.68	19890	-9.94	25893	-10.74	81448	-10.08
मूग	5918	4.47	6488	80.47	5204	6.37	4419	-0.31	4690	-1.06	26719	9.08
कडधान्य	3707	11.87	2906	5.39	3613	-6.79	4535	31.74	3226	57.06	17987	16.12
अन्नधान्य	6323	-0.20	3303	110.68	4683	159.97	3447	-8.17	1900	22.84	19656	4.88
एकूण कडधान्य	8120	11.01	3538	38.34	6263	46.86	11180	23.48	8288	85.64	37389	12.53
एकूण अन्नधान्य	24249	1.87	13090	15.29	19927	9.00	23831	9.10	20840	25.16	101937	5.87
करडई	31930	35.92	26564	7.47	32338	10.36	43675	-1.67	44298	-3.96	178805	-1.14
सूर्यफल	1903	-10.49	3409	-0.66	3593	-7.32	2406	76.64	1359	15.38	12670	-2.20
सोयाबिण	389	-32.59	398	-12.13	559	-17.05	369	43.64	382	-11.09	2097	16.57
भूईमूग	36945	12.87	26446	25.31	32602	5.52	23978	6.47	26169	-0.97	146140	9.99
एकूण तेलबिया	268	-13.10	346	54.22	454	143.90	360	8.73	1818	10.16	3246	-16.45
एकूण तेलबिया	39693	10.36	28357	4.93	40056	1060.00	27288	4.43	29147	-3.04	164541	7.54
कापूस	26	-24.67	353	-6.68	47	1669.00	970	117.43	5688	176.35	7084	107.15
कापूस	14061	4.61	19154	-0.40	13027	16.00	19191	9.51	22633	6.40	88066	5.29

हिंगोली जिल्ह्यातील पिकांच्या आकृतिबंधाचा अभ्यास

(The Study of Cropping Pattern in Hingoli District)

अभ्यासाचे निष्कर्ष

अभ्यासाचे निष्कर्ष :

भारत हा कृषिप्रधान देश असून महाराष्ट्र राज्य औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेले राज्य तर कृषिच्या बाबतीत मागासलेले राज्य म्हणून ओळखले जाते. निजाम राजवटीतून मराठवाडा मुक्त होवून महाराष्ट्रात विनाअट सामील -ाला. तेव्हा पासून ५७ वर्षात आर्थिक विकासाचा वेग गतिमान करण्यासाठी कृषि, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात अनेक महत्वपूर्ण योजना, प्रारूप तयार करून राबविले गेले. विकासातील प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले, कृषि क्षेत्रात गुंतवणूक वाढविली परंतु मराठवाडा हा विभाग महाराष्ट्राच्या इतर विभागाच्या तूलनेत आजही एक मागासलेला विभाग म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्रातील २१ टक्के क्षेत्र मराठवाड्यात असून १६ टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करते. मराठवाड्याच्या विकासाचा प्रमुख आधार हा कृषि आहे. मागील वर्षांमध्ये मराठवाड्यातील प्रामुख्याने हिंगोली जिल्ह्यातील प्रमुख पिकांच्या क्षेत्राची संपादनूक कशा प्रकारची आहे याचा उद्दिष्टानुरूप अभ्यास केला असून हिंगोली जिल्ह्यात युक्ततम पीक रचना निर्माण होऊ शकते का ? अशा कांही प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न सदरील अभ्यासात केला आहे. यात पुढील निष्कर्ष निदर्शनास आली आहेत.

1 निष्कर्ष :-

तक्ता क्र.१ वरून सन 2005-06 ते 2015-१६ या अभ्यासकाळातील दरम्यान या पिकाखालील सरासरी क्षेत्र २३९३ हेक्टर एवढे होते. त्याचा संयुक्त अभिवृद्धी दर -29.86 एवढा ऋणात्मक आढळून येतो. सन 2007-०८ मध्ये तांदळाच्या क्षेत्रामध्ये वार्षिक ८.१९ प्रतिशत व २०१०-११ मध्ये ०.१७ प्रतिशत एवढी वार्षिक वृद्धी -ाली होती. हिंगोली जिल्ह्यातील तालूकानिहाय तांदूळ या पिकाखालील क्षेत्राचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, कळमनगाव तालुक्यामध्ये तांदूळ पिकाच्या क्षेत्रामध्ये अभ्यासकालावधी दरम्यान ५.६७ प्रतिशत एवढी संयुक्त वार्षिक वृद्धी दिसून येते. उर्वरित कालावधीमध्ये मात्र तांदळाच्या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वाढ -ालेली आढळून येते. यावरून असे दिसून येते की, हिंगोली जिल्ह्यामध्ये तांदळाच्या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये घट -ालेली आढळून येते.

2 गव्हाचे- गव्हाचे-

तक्ता क्र.२ वरुन सन 2005-06 ते 2015-१६ या अभ्यासकालावधीदरम्यान जिल्ह्यातील गव्हाच्या पिकाखालील क्षेत्राचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, अभ्यासकालावधीदरम्यान गव्हाचे सरासरी क्षेत्र ३०३३५ हेक्टर होते. गव्हाच्या क्षेत्राचा संयुक्त वृद्धी दर ११.७६ प्रतिशत एवढा ऋणात्मक होता. गव्हाच्या क्षेत्राचा तालूका निहाय अभ्यास करता असे दिसून येते की, कळमनूरी तालुक्यामध्ये ७.३१ प्रतिशत तर सेनगांव तालुक्यामध्ये ३.२९ प्रतिशत एवढी गव्हाच्या पिकाच्या क्षेत्रामध्ये संयुक्त अभिवृद्धी -०.०० प्रतिशत तालुक्यांमध्ये मात्र गव्हाच्या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वाढ -०.०० प्रतिशत येते.

3 खरीप-ज्वारीचे- खरीप-ज्वारीचे-

तक्ता क्र.३ वरुन सन २००५-०६ ते 2015-१६ या अभ्यासकालावधीदरम्यान हिंगोली जिल्ह्यामध्ये खरीप ज्वारीखालील सरासरी क्षेत्र ३१४०७ हेक्टर एवढे होते. खरीप ज्वारीच्या क्षेत्राचा संयुक्त अभिवृद्धी दर हा -१०.६४ प्रतिशत एवढा ऋणात्मक होता. हिंगोली जिल्ह्यातील खरीप ज्वारीच्या क्षेत्राचा तालूकानिहाय अभ्यास करता असे दिसून येते की, हिंगोली तालुक्याचा संयुक्त अभिवृद्धी दर सर्वात अधिक (३०.८३ प्रतिशत) होता तर त्याखालोखाल सेनगांव (२२.१३ प्रतिशत) तालुक्याचा वृद्धी दर होता. उर्वरित कळमनूरी (-१६.४३ प्रतिशत) तालुक्याचा वृद्धी दर हा ऋणात्मक आढळतो. यावरून असे दिसून येते की, हिंगोली जिल्ह्यामध्ये खरीप ज्वारीच्या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये घट होत आहे

4 खरीप-रब्बीचे- खरीप-रब्बीचे-

तक्ता क्र.४ वरुन हिंगोली जिल्ह्यामध्ये रब्बी ज्वारीचे क्षेत्र अभ्यासकालावधीदरम्यान १७२३३ हेक्टर होते. यात वार्षिक ११४.५७ प्रतिशत एवढ्या संयुक्त वृद्धीदराने क्षेत्राचा अभ्यास येते. सन २००५-०६ ते 2015-१६ या कालावधीतील एकूण तृणधान्या खालील क्षेत्रामध्ये -९ प्रतिशत एवढी ऋणात्मक वृद्धी -९.०० प्रतिशत

5 एकूण तृणधान्य :-

तक्ता क्र.५ वरुन सन 2005-०६ मध्ये १३१८९१ हेक्टर क्षेत्र तृणधान्याच्या पिकाखाली होते त्यात घट होऊन ते सन 2015-१६ मध्ये ३७757 हेक्टर-नाले आहे. म्हणजेच हिंगोली जिल्ह्यामध्ये तृणधान्य पिकाखालील क्षेत्रामध्ये मोठी घट झाली येते. तृणधान्याखालील क्षेत्राचा तालुकानिहाय अभ्यास करता असे दिसून येते की, सेनगांव तालुक्यामध्ये सर्वाधिक १७.६८ प्रतिशत तर औढा तालुक्यात १.९७ प्रतिशत एवढी संयुक्त वृद्धिदराने तृणधान्य पिकाच्या क्षेत्रात वाढ झाली आहे. उर्वरीत तालुक्यांमध्ये या पिकांच्या क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वाढ झाली येते.

6 वृद्धी :

तक्ता क्र.६ वरुन अभ्यासकालावधीदरम्यान हिंगोली जिल्ह्यामध्ये तूरीच्या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये ८.६८ प्रतिशत एवढी संयुक्त वृद्धी झाली येते. सन 2005-०६ मध्ये तूर पिकाखालील क्षेत्र २६७१८ हेक्टर एवढे होते त्यात वाढ होऊन सन २०१५-१६ मध्ये ३०५२६ हेक्टर-नाले. हिंगोली जिल्ह्यामध्ये औढा तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात तूरीच्या क्षेत्रामध्ये वृद्धी (80.47%) झाली आहे, तर सेनगांव (६.३७ प्रतिशत) व हिंगोली तालुक्यामध्ये (४.४७ प्रतिशत) तूरीच्या क्षेत्रात वृद्धी झाली येते. उर्वरीत कळमनूरी (-0.31%) व अहमदनगर (-1.06%) तालुक्यामध्ये मात्र तूरीच्या क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वाढ झाली येते

७ मूग :-

तक्ता क्र.७ वरुन सन 2005-06 ते 2015-१६ या कालावधी दरम्यान हिंगोली जिल्ह्यातील मूग या पिकाखालील क्षेत्र सरासरी १७९८७ हेक्टर एवढे होते. यामध्ये १४.८५ प्रतिशत एवढी संयुक्त वाढ झाली आहे. अभ्यासकालावधीदरम्यान सर्वाधिक वार्षिक वृद्धी ही सन २०१५-१६ मध्ये २३१.८५ प्रतिशत तर सर्वात कमी वार्षिक वृद्धीदर हा सन 2009-१० मध्ये २.१५ प्रतिशत एवढा होता. तालुकानिहाय अभ्यासकरता असे दिसून येते की, वसमत तालुक्यामध्ये मूगाच्या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक संयुक्त वृद्धी (५७.०६ प्रतिशत) झाली आहे. त्याखालोखाल

काठमाडौं (३१.७४ प्रतिशत), हिंगोली (११.८७ प्रतिशत) व औडा (५.३९ प्रतिशत) या तालुक्यांमध्ये मूगाच्या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये संयुक्त वृद्धी -०.०००३ प्रतिशत येते. थोडक्यात अभ्यासकालावधीदरम्यान हिंगोली जिल्ह्यामध्ये मूगाच्या क्षेत्रामध्ये वाढ -०.०००३ प्रतिशत येते.

४.३.३.३ :

तक्ता क्र.८ वरून हिंगोली जिल्ह्यामध्ये अभ्यासकालावधीदरम्यान उडीद या पिकाखालील सरासरी क्षेत्र १९६५६ हेक्टर एवढे होते. यामध्ये ३.६६ प्रतिशत एवढी संयुक्त वृद्धी -०.०००३ प्रतिशत येते. यात सन २००७-०८ सर्वाधिक (१०९.४० प्रतिशत) तर सन २००६-०७ मध्ये सर्वात कमी (२५.७९ प्रतिशत) वार्षिक वृद्धी नाली आहे. उर्वरीत कालावधीमध्ये मात्र उडीदाच्या क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वाढ नालेली आढळून येते. सन २००५-०६ ते २०१५-१६ या कालावधीदरम्यान सेनगांव तालुक्यात उडीदाच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक (१५९.९७ प्रतिशत) संयुक्त वृद्धी -०.०००३ प्रतिशत येते तर त्याखालोखाल औडा (११०.६८ प्रतिशत) तालुक्यामध्ये उडीदाच्या क्षेत्रामध्ये वृद्धी -०.०००३ प्रतिशत काठमाडौं (८.१७ प्रतिशत), हिंगोली (-०.२० प्रतिशत) या तालुक्यांमध्ये मात्र ऋणात्मक वाढ -०.०००३ प्रतिशत येते.

४.३.३.४ :

तक्ता क्र.९ वरून हिंगोली जिल्ह्यातील हरभरा पिकाचे क्षेत्र अभ्यासकालावधीदरम्यान ३७३८९ हेक्टर एवढे होते. यामध्ये वार्षिक १२.५३ प्रतिशत संयुक्त वृद्धि -०.०००३ प्रतिशत येते. सन २०११-१२ मध्ये सर्वाधिक (१४७.४१ प्रतिशत) तर सन २००९-१० मध्ये सर्वात कमी (४.३२ प्रतिशत) वार्षिक वृद्धि नाली आहे. सन २०१३-१४ (८.०० प्रतिशत) हे वर्ष वगळता इतर कालावधीमध्ये मात्र हरभरा पिकाच्या क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वृद्धी -०.०००३ प्रतिशत येते. हिंगोली जिल्ह्याचा तालुकानिहाय अभ्यास करता असे दिसून येते की, वसमत तालुक्यातील हरभरा पिकाच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक (८५.६४ प्रतिशत) वृद्धी नाली आहे. त्याखालोखाल सेनगांव (४६.८६

०५०/००), †००० (38.34 ०५शत), कळमनूरी (२३.४८ प्रतिशत) व हिंगोली तालुक्यामध्ये (११.०१ प्रतिशत) संयुक्त वृद्धीदर आढळून येतो.

10 एकूण कडधान्य :

तक्ता क्र.१० वरून सन 2005-06 ०० 2015-१६ या कालावधीमध्ये हिंगोली जिल्ह्यामध्ये एकूण कडधान्य पिकाखालील सरासरी क्षेत्र १०१९३७ हेक्टर एवढे होते. याचा संयुक्त वृद्धीदर हा ५.८७ प्रतिशत एवढा होता. सन 2005-०६ मध्ये एकूण कडधान्याचे क्षेत्र ८९९०२ हेक्टर एवढे होते त्यात वाढ होऊन २०१५-१६ मध्ये १२२४०६ हेक्टर एवढे ऱाले. अभ्यासकालावधीदरम्यान हिंगोली जिल्ह्यातील वसमत तालुक्यामध्ये एकूण कडधान्याच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक (२५.१६ प्रतिशत) संयुक्त वृद्धी ऱालेली आढळून येते. त्याखालोखाल औढा (१५.२९ प्रतिशत), कमळनूरी (९.१० प्रतिशत), सेनगांव (९.०० प्रतिशत) व हिंगोली (१.८७ प्रतिशत) तालुक्यातील कडधान्याच्या क्षेत्रामध्ये वृद्धी ऱालेली आढळून येते. यावरून असे दिसून येते की, हिंगोली जिल्ह्यामध्ये सर्वच तालुक्यांमध्ये एकूण कडधान्याच्या क्षेत्रामध्ये वाढ ऱालेली आढळून येते.

11 एकूण अन्नधान्य :

तक्ता क्र.११ वरून अभ्यासकालावधीमध्ये हिंगोली जिल्ह्यामध्ये एकूण अन्नधान्याखालील सरासरी क्षेत्र हे १७८८०५ हेक्टर एवढे होते. यामध्ये -१.१४ एवढी संयुक्त ऋणात्मक वृद्धी ऱालेली आढळून येते. सन 2005-०६ मध्ये एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्र २२६९३ हेक्टर एवढे होते त्यात घट होऊन ते सन 2015-१६ मध्ये १६०१६३ हेक्टर एवढे ऱाले. अभ्यास कालावधी दरम्यान हिंगोली तालुक्यामध्ये अन्नधान्याच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक (३५.९२ प्रतिशत) संयुक्त वृद्धी ऱालेली आढळून येते. त्याखालोखाल सेनगांव तालुक्यामध्ये १०.३६ प्रतिशत एवढी वृद्धी ऱालेली आढळून येते. यावरून असे दिसून येते की, हिंगोली जिल्ह्यामध्ये अन्नधान्याच्या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये घट होऊन शेतकऱ्यांचा नगदी पिकांकडे कल वाढला आहे.

12 कृषि

तक्ता क्र.१२ वरुन अभ्यासकालावधीदरम्यान हिंगोली जिल्ह्यामध्ये करडई पिकाखालील क्षेत्र १२६७० हेक्टर एवढे होते. या क्षेत्राचा संयुक्त अभिवृद्धी -२.२० एवढा ऋणात्मक आढळून येतो. अभ्यासकालावधीदरम्यान केवळ सन २०११-१२ मध्ये १६६.१५ प्रतिशत व सन २००९-१० मध्ये ६९.५७ प्रतिशत एवढी वार्षिक वृद्धी नाली होती. उर्वरीत कालावधीमध्ये मात्र पिकाच्या क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वाढ नालेली आढळून येते. या कालावधीदरम्यान कळमनूरी तालुक्यामध्ये करडी पिकाच्या क्षेत्रात सर्वाधिक (७६.६४ प्रतिशत) संयुक्त अभिवृद्धी आढळून येते. त्याखालोखाल वसमत (१५.३८ प्रतिशत) तालुक्यामध्ये वृद्धी नाली आहे. तर हिंगोली (-१०.४९ प्रतिशत), सेनगांव (-७.३२ प्रतिशत) व हिंगोली (-०.६६ प्रतिशत) तालुक्यामध्ये ऋणात्मक अभिवृद्धी नालेली आढळून येते. यावरून असे दिसून येते की, हिंगोली तालुक्यामध्ये करडी पिकाखालील क्षेत्रामध्ये घट होत आहे.

13 सुर्यफुल:

तक्ता क्र.१३ वरुन हिंगोली जिल्ह्यामध्ये अभ्यासकालावधीदरम्यान सुर्यफुल पिकाचे सरासरी क्षेत्र २१०४ हेक्टर एवढे होते. यामध्ये १६.५७ प्रतिशत एवढा संयुक्त अभिवृद्धी आढळून येतो. याकालावधीदरम्यान सन २०१४-१५ मध्ये ४३२.३१ प्रतिशत वार्षिक वृद्धी नाली आहे तर सन २०११-१२ मध्ये १५५.५६ प्रतिशत एवढी वार्षिक वृद्धी नाली आहे. उर्वतरीत कालावधीमध्ये सुर्यफुलाच्या क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वाढ नालेली आढळून येते. सन २००५-०६ ते २०१५-१६ या कालावधीदरम्यान कळमनूरी तालुक्यामध्ये सुर्यफुलाच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक (४३.६४ प्रतिशत) संयुक्त अभिवृद्धी आढळून येते तर हिंगोली (-३२.५९ प्रतिशत), सेनगांव (-१७.०५ प्रतिशत), हिंगोली (-१२.१३ प्रतिशत) व हिंगोली (-११.०९ प्रतिशत) तालुक्यामध्ये ऋणात्मक वाढ नालेली आढळून येते. यावरून असे दिसून येते की, हिंगोली जिल्ह्यामध्ये कळमनूरी तालुक्यामध्ये सुर्यफुलाच्या क्षेत्रामध्ये वाढ नालेली आढळून येते.

14 सोयाबीन

तक्ता क्र.१४ वरुन हिंगोली जिल्ह्यामध्ये अभ्यासकालावधीदरम्यान सोयाबीन पिकाखालील सरासरी क्षेत्र १४६१८५ हेक्टर होते. यामध्ये १०.०५ प्रतिशत एवढी संयुक्त वृद्धी आढळून येते. या कालावधीदरम्यान सन २०१५-१६ मध्ये सोयाबीन पिकाच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक ९८.२५ प्रतिशत एवढी वार्षिक वृद्धी नाली आहे. त्याखालोखाल सन २००९-१० मध्ये ५७.७८ एवढी वार्षिक वृद्धी नाली आहे. हिंगोली जिल्ह्यामधील औढा तालुक्यामध्ये सोयाबीन पिकाच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक संयुक्त वृद्धी (२५.३१ प्रतिशत) नालेली आढळून येते. त्याखालोखाल हिंगोली (१२.८७ प्रतिशत) तर कळमनूरी (६.४७ प्रतिशत) तालुक्यामध्ये सोयाबीन पिकाच्या क्षेत्रामध्ये वृद्धी नाली आहे. तर वसमत तालुक्यामध्ये -०.९७ एवढी ऋणात्मक वाढ नालेली आढळून येते. यावरुन हिंगोली जिल्ह्यामध्ये सोयाबीनया नगदी पिकाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ होतांना दिसून येते.

15 भूईमूगाचे

तक्ता क्र.१५ वरुन अभ्यासकालावधी दरम्यान हिंगोली जिल्ह्यामध्ये भूईमूगाचे सरासरी क्षेत्र 3442 हेक्टर एवढे होते. यात -16.45 प्रतिशत एवढी ऋणात्मक संयुक्त अभिवृद्धी आढळून येते. सन २०१०-११ मध्ये भूईमूगाच्या क्षेत्रामध्ये १५४.६३ प्रतिशत एवढी वार्षिक वृद्धी नाली होती. उर्वरीत कालावधीमध्ये मात्र या क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वाढ नालेली दिसून येते. तालुकानिहाय भूईमूगाच्या क्षेत्राचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, सेनगांव तालुक्यामध्ये अभ्यासकालावधीदरम्यान भूईमूगाच्या क्षेत्रात सर्वाधिक (१४३.९० प्रतिशत) संयुक्त अभिवृद्धी नालेली आढळून येते. त्याखालोखाल औढा (५४.२२ प्रतिशत), वसमत (१०.१६ प्रतिशत) व कळमनूरी (८.७३ प्रतिशत) या तालुक्यामध्ये भूईमूगाच्या क्षेत्रामध्ये वाढ नाली आहे. तर हिंगोली तालुक्यामध्ये मात्र (-१३.१० प्रतिशत) ऋणात्मक वाढ नालेली आढळून येते. यावरुन असे दिसून येते की, एकंदरीत हिंगोली जिल्ह्यामध्ये भूईमूगाच्या क्षेत्रामध्ये घट नालेली दिसून येते.

16 एकूण तेलबिया

तक्ता क्र.१६ वरुन हिंगोली जिल्ह्यातील एकूण तेलबियांच्या पिकाखालील क्षेत्राचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, जिल्ह्यामध्ये तेलबियांचे सरासरी क्षेत्र १६५५२३ हेक्टर एवढे होते. यामध्ये अभ्यासकालावधीदरम्यान ७.५४ प्रतिशत एवढी संयुक्त अभिवृद्धी नालेली आहे. सन २०१५-१६ मध्ये तेलबियांच्या क्षेत्रात सर्वाधिक (९१.२३ प्रतिशत) वार्षिक वृद्धी नालेली आढळून येते. सन २००५-०६ मध्ये तेलबियांखालील क्षेत्र १८३ लाख १३ हजार हेक्टर एवढे होते. त्यात वाढ होऊन ते सन २०१५-१६ मध्ये २१६ लाख २१ हजार ८०० हेक्टर नाले. हिंगोली जिल्ह्यातील तालुकानिहाय तेलबियांखालील क्षेत्राचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, सेनगांव तालुक्यामध्ये तेलबियांच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक (१०६० प्रतिशत) संयुक्त अभिवृद्धी तर हिंगोली (१०.३६ प्रतिशत), औढा (४.९३ प्रतिशत) व कळमनूरी (४.४३ प्रतिशत) तालुक्यामध्ये तेलबियांच्या क्षेत्रात वाढ नालेली आहे. तर वसमत तालुक्यामध्ये मात्र तेलबियांच्या क्षेत्रामध्ये -३.०४ एवढी ऋणात्मक नालेली आढळून येते. यावरुन असे दिसून येते की, हिंगोली जिल्ह्यामध्ये एकंदरीत तेलबियांच्या क्षेत्रामध्ये वाढ नालेली आहे.

17 ऊसा

तक्ता क्र.१७ वरुन सन २००५-०६ ते २०१५-१६ या अभ्यासकालावधी दरम्यान हिंगोली जिल्ह्यामध्ये ऊसाच्या पिकाखालील सरासरी क्षेत्र ८६८ हेक्टर एवढे होते. यामध्ये १०७.१५ प्रतिशत एवढी संयुक्त अभिवृद्धी नालेली आढळून येते. सन २००५-०६ मध्ये ऊसाचे क्षेत्र १२५५ हेक्टर एवढे होते. त्यात वाढ होऊन ते सन २०१५-१६ मध्ये ५ लाख १३ हजार ८०० हेक्टर एवढे अभ्यासकालावधी दरम्यान हिंगोली जिल्ह्यातील सेनगांव तालुक्यामध्ये ऊसाच्या क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक (१६६९ प्रतिशत) एवढी संयुक्त अभिवृद्धी नालेली आहे. त्याखालोखाल वसमत (१७६.३५ प्रतिशत) व कळमनूरी (११७.४३ प्रतिशत) तालुक्यामध्ये ऊसाच्या क्षेत्रात वृद्धी नालेली आहे. तर हिंगोली

(-24.67 %), +10% (-६.६८ प्रतिशत) या तालुक्यांमध्ये ऊसाच्या क्षेत्रामध्ये ऋणात्मक वर्धे

नालेली आढळून येते. एकंदरीत हिंगोली जिल्ह्यातील ऊसाच्या क्षेत्राचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, जिल्ह्यातील ऊसाच्या क्षेत्रामध्ये वाढ होत आहे.

18 वृद्धी

तक्ता क्र.१८ वरून हिंगोली जिल्ह्यामध्ये अभ्यासकालावधी दरम्यान कापूस पिकाखालील सरासरी क्षेत्र ८८९३ हेक्टर एवढे होते. यामध्ये ५.२९ प्रतिशत एवढी संयुक्त अभिवृद्धी आढळून येते. अभ्यासकालावधीदरम्यान हिंगोली जिल्ह्यामध्ये सेनगांव तालुक्यामध्ये सर्वाधिक (१६ प्रतिशत) कापूस या पिकाच्या क्षेत्रात वृद्धी नालेली आढळून येते तर त्याखालोखाल कळमनूरी (9.51 %), हिंगोली (6.40 %) व हिंगोली (४.६१ प्रतिशत) तालुक्यामध्ये कापसाच्या क्षेत्रात वृद्धी आढळून येते. तर औढा तालुक्यामध्ये मात्र कापसाच्या क्षेत्रामध्ये -0.40 प्रतिशत एवढी ऋणात्मक वाढ नालेली आढळून येते. एकंदरीत जिल्ह्यातील कापूस या पिकाखालील क्षेत्राचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, जिल्ह्यामध्ये कापसाच्या क्षेत्राच्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

×Ö±Ö,ÖÖ:

उपलब्ध साधनांचा पर्याप्त उपयोग करण्यासाठी नियोजनबद्ध कार्यक्रमाची आखणी केल्यास आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिमान होऊ शकते. सदरील अभ्यासातून जे निष्कर्ष समोर आहे आहेत ते लक्षात घेता यासाठी पुढीलप्रमाणे कांही शिफारशी सूचविण्यात आल्या आहेत.

1. सुधारीत कृषि-विकासानाचा अवलंब शेती करणूकीसाठी अधिक प्रमाणात व्हावा यासाठी शेतकऱ्यांमध्ये जागृती आणि प्रसार करण्यासाठी प्रशिक्षण आणि कार्यशाळांचे मोठ्या प्रमाणात आयोजन करण्यात यावे.
2. आवाजांची निर्मिती, कृषि-हवामान व इतर स्थानिक घटक लक्षात घेवून उच्चतम दर्जाची करावी तसेच त्यांच्या किंमती किफायतशीर ठेवून त्यांचे वाटप योग्य वेळी करण्यात यावे.
3. कृषी अवजारांची निर्मिती शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती व मालकीचे वहीतीचे क्षेत्र लक्षात घेवून करावी. कृषि अवजारांची व आदाणांची खरेदी करण्यासाठी नाममात्र व्याजदराने कर्ज देणाऱ्या स्वतंत्र बँका निर्माण करण्यात याव्यात.
4. वहवामान लक्षात घेवून गरज आधारित पीक आकृतिबंध निर्माण करण्यासाठी उपलब्ध पाण्याचा अधिकतम वापर करण्यासाठी ठिबक सिंचन पद्धतीचा अवलंब करावा यासाठी एक कृति कार्यक्रम हाती घ्यावा.
5. कृषि विपणन पद्धतीत सुधारणा करून शेतकऱ्यांना त्यांच्या कृषि उत्पादनाला योग्य किंमत मिळेल यादृष्टिने रचना विकसीत करावी.
6. शेतकऱ्यांनी निर्माण केलेल्या मुख्य किंवा उप-उत्पादनावर आधारित कृषि उद्योगांची स्थापना कच्चा मालाच्या सान्निध्यात करावी.
7. लोकसंख्या वाढीचा वेग लक्षात घेता आधारभूत संरचना उदा. रस्ते, दळणवळण, बँका इत्यादी विकसीत कराव्यात.

8. शेतकऱ्यांनी तृणधान्यांपेक्षा नगदी पिकांची लागवड अधिक प्रमाणात करावी यासाठी प्रयत्न करण्यात यावेत.
9. रासायणिक खते, किटकनाशके व संकरित बियाणे यांची कार्यक्षमता अजमावून ती किफायतशीर किंमतीला मुबलक प्रमाणात उपलब्ध करून द्यावीत.
10. कृषि पशुधन आधुनिक तंत्र-गानाचा अवलंब करतांना कुचकामी होणार नाही याची काळजी घ्यावी.
11. मराठवाडा कृषि विद्यापीठाने प्रादेशिक कृषि-हवामान लक्षात घेवून तेलबिया, कडधान्ये आणि नगदी पिकांच्या अनेक नवनविन जाती संशोधित कराव्यात.
12. भूगर्भातील पणी कृषि जलसिंचनासाठी कूप नलिकाद्वारे बाहेर काढण्यावर कायद्याने बंदी घालावी. केवळ पिण्याच्या पाण्यासाठीच त्याचा उपयोग करण्यात यावा.
13. हिंगोली जिल्ह्यामध्ये जलसिंचनाच्या सुविधांमध्ये वाढ करण्यात यावी. यासाठी इसापूर धरणाचा तसेच येलदरी धरणाच्या पाण्याचे योग्य नियोजन करून वापर करण्यात यावा.
14. उपलब्ध पाण्याचा किंवा पर्जन्यमानाचा पर्याप्त उपयोग करण्यासाठी पा-र तलाव किंवा मध्यम अथवा मोठी धरणे आता निर्माण न करता गावोगावी पडणारा पर्जन्याचा प्रत्येक थेंब न् थेंब अडविण्याच्या दृष्टिने एक कृति कार्यक्रम मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळाने तयार करावा. यामध्ये गावाच्या चोहोंबाजूला जेथे खोजगट उताराची जमीन आहे तेथे एक ते तीन हेक्टर क्षेत्रावर वीस फुटापर्यंत शेततळे तयार करावेत असे केल्यास पर्जन्यमानाचे सर्वच्या सर्व पाणी जिथल्या तिथेच अडविले जावून भूगर्भातील पाण्याची पातळी आपोआप वाढण्यास मदत होईल. या कामी बिगर शासकीय संस्थांचे सुद्धा सहकार्य घ्यावे.

उपरोक्त निर्देशित केलेल्या शिफारशी अंमलात आणल्यास हिंगोली जिल्ह्यामध्ये तसेच मराठवाडा विभागामध्ये उपयुक्त पिकांखालील क्षेत्र व पिकांची रचना निर्माण होण्यास मदत होईल शकेल.

अभ्यास

1. संशोधकाने हिंगोली जिल्ह्यातील पाच तालुक्यातील १८ पिकांच्या संपादनूकाचा अभ्यास केला. त्या अभ्यासातून असे लक्षात आले की, हिंगोली जिल्ह्यात --

अ) तृणधान्ये : तांदूळ, गहू, खरीप ज्वारी, रब्बी ज्वारी, एकूण तृणधान्ये.

ब) कडधान्ये : तूर, मूग, उडीद, हरभरा, एकूण कडधान्ये.

क) अन्नधान्ये : एकूण तृणधान्ये + एकूण कडधान्ये = एकूण अन्नधान्ये.

ड) गळीत धान्ये : करडई, सुर्यफूल, सोयाबिन, भूईमूग, एकूण तेलबिया.

इ) नगदी पिके : ऊस आणि कापूस या पिकांची प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणात संपादनूक केली जाते. तसेच एकूण लागवडी खालील जमीनीपैकी वरिल पिकांसाठी जमीन वापरण्यात येते
† आढळून आले.

2. हिंगोली जिल्ह्यात तालुकानिहाय पिक रचनेतील बदल पडताळण्यासाठी संशोधकाने शासनाच्या प्रकाशित द्वितीय (स्रोत कृषि विभाग, जिल्हा परिषद हिंगोली २००५-०६, २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९, २००९-१०, २०१०-११, २०११-१२, २०१२-१३, २०१३-१४, २०१४-१५, २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९, २०१९-२०, २०२०-२१) व इतर साधनांच्या आधारे अभ्यास केला असता असे लक्षात आले की, तालुकानिहाय पिक रचनेत बदल आढळून आले आहेत.

3. हिंगोली जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पिकांखालील क्षेत्राचा अभ्यास करण्यात आला.

परिकल्पना :

तक्ता क्र.१९ वरून हिंगोली जिल्ह्यातील पिक रचनेचा अभ्यास केला असता असे आढळून येते की, इतर व नगदी पिकांपेक्षा हिंगोली जिल्ह्यात अन्नधान्याच्या पिकांचे संपादनूकाचे प्रमाण

• आढळून आले आहे.

- निवडक संदर्भ ग्रंथ -

१. रुद्र दत्त, के. पी. एम. सुंदरम : इंडियन इकॉनॉमी, एस. चांद अँड कंपनी लि. न्यू दिल्ली, 2001.
२. भुजंगराव कुलकर्णी : मराठवाड्याचा विकास अभ्यास व चिंतन, पद्मजा प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९८.
३. † 02000»0Eü; 0, B+ü : इंडिया ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी 000, 1999.
४. अँग्रेस्को रिपोर्ट : 00000000†00 अँग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स, मराठवाडा विद्यापीठ, परभणी.
५. कृषि आयुक्त : महाराष्ट्राची कृषि सांख्यिकीविषयक जिल्हावार माहिती भाग - १ व २, कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
६. गव्हर्नमेंट ऑफ मह0, 0000 : 000-न अँड क्रॉप रिपोर्ट, महाराष्ट्र स्टेक, द डारेक्टर, गव्हर्नमेंट प्रिंटींग, स्टेशनरी अँड पब्लिकेशन, महाराष्ट्र स्टेट, 00000
७. महाराष्ट्र शासन : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, अर्थ व सांख्यिकी 0000लनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
८. महाराष्ट्र शासन : महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकीय गोषवारा, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
९. अँग्रीकल्चरल सिच्युएशन इन इंडिया : >ायरेक्टर ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड स्टॅटिस्टीक्स, डिपार्टमेंट ऑफ अँग्रीकल्चर अँड को-ऑपरेशन, मिनिस्ट्री ऑफ अँग्रीकल्चर, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया, न्यू दिल्ली.

10. †ƒ0030-तान : जर्नल ऑफ दि गोखले इन्स्टीटयुट अँड रिसर्च सेंटर फॉर इकोनॉमिक्स, पुणे.
11. †ƒ00000 : मराठवाडा अर्थशास्त्र परिषद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
१२. इकोनॉमिक अँड पॉलिटिकल विक्ली : ई. पी. डब्ल्यू. फाउंडेशन, मुंबई.
१३. जर्नल ऑफ क्वान्टीटेटिव्ह इकोनॉमिक्स : इंडियन इकोनॉमिक सोसायटी, दिल्ली स्कूल ऑफ इकोनॉमिक्स, दिल्ली.
14. 0000000000 : दि. जर्नल्स डिव्हिजन, न्यू अंज इंटरनेशनल प्राय. लि. पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली.
१५. महाराष्ट्र जर्नल ऑफ अॅग्रीकल्चरल : महाराष्ट्र सोसायटी ऑफ अॅग्रीकल्चरल इकोनॉमिक्स, मराठवाडा कृषि विद्यापीठ, परभणी.
१६. योजना : योजना मासिक कार्यालय, पब्लिकेशन डिव्हिजन, मॉडर्न